

Radnai Dániel Szabolcs

Táj, régió, nemzet

Tájértelmezés és irodalomtörténet viszonya a 19. századi regionális irodalom kontextusában

Absztrakt: Jelen írás táj és irodalom viszonyát vizsgálja az irodalomtörténeti gondolkodás kontextusában, azon belül is a 19. századi magyar nemzeti irodalomra lokalizálva a térbeli és időbeli kereteket. A gondolatmenet középpontjában a táj modern fogalmának kidolgozódásából származó műfaji, poétikai és eszmetörténeti következmények – a tájköltészet, a regionális próza, illetve a nemzeti tájak megszületése – állnak, valamint a táj mint irodalomtörténeti kategória alkalmazhatóságának kérdése. A tanulmány egyszerre kíván történeti vázlatot nyújtani a jellegzetes magyar tájak reprezentációjának és irodalmi szervezőelvként elgondolt használatának történetéről, valamint módszertani belátásokkal szolgálni az államnemzeti kereteken belüli régiók irodalom- és kultúratudományos vizsgálatához.

Kulcsszavak: irodalomtörténet-írás, tájköltészet, regionális irodalom, nemzeti táj

Bevezetés

Táj és irodalom (tágabban: művészet, kultúra) viszonya régi témája az irodalom- és kultúratudományoknak, így rendkívül nehéz feladat átfogó módon jellemezni az e viszonylattal összefüggő problémák, diskurzusok sokaságát. Ha kifejezetten az irodalmi szövegek és az azokban megjelenő (azok által *létrehozott*) tájak kapcsolatára lokalizáljuk érdeklődésünk tárgyát, akkor is számos (poétikai-retorikai, műfajelméleti és -történeti, ideológiai-politikai, mediális, társadalomtörténeti) kérdésirány ágazik ki a számításba jövő korpusz vizsgálatából – csakúgy, mint az *utazás és irodalom* viszonyát vagy az *(irodalmi) emléke-zethelyek* létrejöttét elemző vállalkozások esetében,¹ hiszen e területek nehezen választ- hatók el egymástól. E sokféle értelmezési irányból néhányat megemlítve: milyen típusú szövegekben jelennek meg különböző természeti tájak (vagy akár városrepresentációk), s e szövegek milyen műfaji hagyományokra tekintenek vissza (tájköltészet, történelmi regény, regionális próza, útirajz)? Melyek a tájábrázolás legfontosabb trópusai, poétikai-retorikai eljárásai, s e szövegszervező megoldások mennyiben mutatnak összefüggést a tájértelmezés által tükrözött világgéppel? Egyes tájtipusokhoz (erdő, hegyek, tenger, pusztaság stb.) milyen kultúrhistoriai referenciák kapcsolódnak, illetve az egyes szövegek milyen művelődéstörténeti utalásokat hordoznak, milyen korábbi tájábrázolási tradíciókkal lépnek párbeszédbe? Hogyan rekonstruálható egy tájleíró műfaj – vagy akár egy bizonyos, körülhatárolható földrajzi hely reprezentációjának – alakulástörténete? Hogyan változnak a tájérzékelés (és -értelmezés) gyakorlatai az eltérő történeti korszakokban? Végül: milyen önmagukon túlmutató (metaforikus, szimbolikus) jelentésekre tesznek szert egyes földrajzi tájak egy-egy (lokális, regionális vagy nemzeti) közösség önszemléletében?

A fentiekből jól látható a tájjal kapcsolatos problémák zavarba ejtő sokasága, melyek egy része monografikus terjedelemben sem volna kimerítően áttekinthető, így jelen értekezés az említett kérdéseknek még csak elenyésző részére sem tud választ adni. Épp ezért mutatkozik szükségesnek a megvizsgálni kívánt speciális kérdések tisztázása. Ezen írásban elsősorban a *nemzeti tájak* problémájával – s azok regionális változataival, versen-gő képzeteivel – foglalkozom, kifejezetten a 19. századi magyar irodalomra szűkítve a vizsgált diskurzusok és szövegek körét. A tanulmány második egységében egy 1844-es szöveg kapcsán hozok példát a tájszemélet irodalomtörténeti gondolkodásban való érvényesítésére, majd – kritikáját is adva a „tájirodalmi” rendszerezések különböző formáinak – módszertani javaslatokat fogalmazok meg a regionális irodalomtörténet-írás lehetőségeit illetően. Mindezek előtt azonban nem spórolható meg a történeti konstrukcióként felfogott táj létrejöttének – helyesebben: „keletkezéstörténeteinek” (Radnóti 2023) – kontextusairól is szót ejteni, mely fontos tanulságokkal szolgál a tájérzékelés, az irodalmi tájélmény 19. századi változataival kapcsolatban. Így a tanulmány első része az egzisztenciális

A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. („Felsőoktatási Doktori Hallgatói, Kutatói Ösztöndíj”, ÚNKP-22-3-II). Egyedi azonosító: ÚNKP-22-3-II-PTE-1361. A tanulmány a Balaton 19. századi irodalmi reprezentációját vizsgáló doktori értekezésem egyik fejezete.

1 Disszertációmban két külön elméleti-történeti fejezet foglalkozik utazás és irodalom, valamint földrajzi tér és irodalmi emlékezet viszonyával. Utazás és irodalom sokrétű kapcsolatához legújabban lásd: Balajthy (2019: 13–44); a Pierre Nora (1999) által nagy karriert befutott „emlékezhely”-ek (*lieux de mémoire*) kutatásának módszertani kérdéseire pedig lásd: S. Varga, Száraz és Takács (szerk. 2014).

tapasztalatként és esztétikai tárgyként értelmezett tájélmény kidolgozódásával és művészi (főképp irodalmi és képzőművészeti aspektusaival) foglalkozik.

Továbbá itt, a bevezetőben tartom fontosnak hangsúlyozni, hogy a tanulmány – megfelelő természettudományos felkészültség híján, az egyes társtudományok (antropológia, földrajz, történelem, politika) sajátos tájfogalmainak eltérését (vö.: Hirsch 1995; Drexler 2010: 11–12; Radnóti 2022: 67–69; Mészáros 2023) érzékelve, illetve a téma irodalomtörténeti beágyazottsága okán – a táj értelmezéstörténetének egy kifejezetten *filozófiai-esztétikai* diskurzusával képez folytonosságot, jelezve ugyanakkor, ha ez a szűken értelmezett táj-fogalom más diskurzusok és tudományterületek értelmezési kereteivel is érintkezik.

A táj létrejötte

A táj kultúrtörténetének különböző aspektusairól több összefoglalás is készült (lásd például: Cosgrove és Daniels szerk. 1988; Roger 2009),² ugyanakkor a legtöbb szakmunka abban egyetért, hogy a modern tájélmény megragadására irányuló első kezdeményező erejű vállalkozás Georg Simmel eredetileg 1913-ben publikált *A táj filozófiája* című nagyhatású esszéje volt (Simmel 1990 [1913]). A Simmel által rajzolt történeti ív szerint

[...] primitívebb korszakok vallásaiban különösen mély megérzése nyilvánul meg a „természet”-nek. Csak a „táj” különös képződményének érzékelése későbbi eredmény, mégpedig azért, mert megalkotása elszakadást követelt az egységes természetérzéstől. Csak a belső és külső létformák individualizálása, az eredeti kötöttségek és kapcsolatok differenciált alakzatokká oldódása, a késő-középkori világ e nagy vívmánya nyomán emelkedik ki számunkra a természetből a táj (Simmel 1990 [1913]: 100–101).

Valamint gondolatmenetének fontos eleme a *funkcionális* tájhasználat (s egyben a korábban említett „egységes természetérezés”) lehetetlensége a táj tapasztalatában:

Táj, állítjuk, akkor jön létre, amikor természeti jelenségeknek a földfelszínen kiterjedt egymásmellettségét sajátos egységgé fogjuk össze, amely eltér attól, ahogyan az okságilag gondolkodó tudós, a *vallásosan érző természetimádó*, a teleológiai irányultságú szántóvető vagy stratégia ugyanezt a látóteret átfogja (Simmel 1990 [1913]: 106 – kiemelés tőlem – R. D. SZ.).

Persze a táj effajta kidolgozódásának folyamata korántsem volt gyors és egyenes vonalú fejlődés; e sokelemű és nehezen megragadható alakulástörténet bemutatására vállalkozott Radnóti Sándor legújabb könyve (Radnóti 2022), mely szintén nagyban támaszkodik Simmel írására, illetve a táj másik jelentős 20. filozófusa, Joachim Ritter (Ritter 2007, 2007a) gondolatmenetére is, ugyanakkor kritikát is megfogalmaz vélekedéseikkel kapcsolatban.³ Radnóti, könyve első fejezetében, három képzőművészeti alkotás – Claude

2 Magyar nyelven lásd: Albert (1997: 3–22), Drexler (2010), Csejtei és Juhász (2012), legújabban: Radnóti (2022).

3 Simmel állításait leginkább a tájhoz fűződő *vallásos érzület* vonatkozásában bírálja, amellel érvelve, hogy a táj egzisztenciális tapasztalatában mégiscsak helye van a szakrális elköteleződésnek – erre szolgál tulajdonképpen a John Ruskin munkásságát tárgyaló nagy fejezet (Radnóti 2022: 233–260). Ritter esetében pedig Petrarca elhíresült hegymászása (a Mont Ventoux csúcsára vezető utat dokumentáló 1336. április 26-i levél) kapcsán hívja fel a figyelmet az értelmezett Petrarca-szöveg vitatott voltára (Radnóti 2022: 64–80).

Lorrain: *Öregember a tengerparton* (1667); Caspar David Friedrich: *Tengeri táj* (1808–10); Anselm Kiefer: *Heroikus jelkép III.* (1970) – tüzetes elemzése mentén térképezi föl a táj-élmény önállósulását, „jelentéshordozóvá” válását (Radnóti 2022: 55), mintegy implicit módon a tájérzékelés egy-egy fázisaként azonosítva a 17., 19. és 20. századi ábrázolásokat. Míg Lorrain festménye a táj (mitológiai, bibliai) témától való „eloldozódásának” (Radnóti 2022: 16) paradigmaticus példája, Friedrich alkotását a Semmivel (mint a lét peremfeltételével) való találkozás ábrázolásaként (Radnóti 2022: 44), Kiefer művét pedig a társadalom és a történelem által elpusztított („fölperzselt”, „megsértett”) táj újbóli hatalomra töréseként értelmezi (Radnóti 2022: 56). A három műelemzést aztán öblös definíciós kísérletek követik. Radnóti értelmezése szerint minden tájban

[...] – azaz minden természeti látványban, amelyet tájként fogunk fel – felismerhetjük a történelmi-kulturális konstrukciót, s maga a táj fogalma is konstruált, amennyiben az emberi világ és a természet megkülönböztetése rejlik mögötte, s nem veszi figyelembe, hogy számos táj – különösen földek, folyók, erdőségek – ki voltak téve a múltban és ki vannak téve a jövőben is az emberi beavatkozásnak. Mintegy pillanatfelvételt készítünk a tájról mint természetről, amely szemben áll azzal, amit az emberi világ létrehozott – művelés, művesség, művészet, közös emberi működés, emberi mű által. Mindegyik szóban benne rejlik a művi, a nem természetes, a nem természettől adott. A természet ebben az ellentétben az, ami adott, és ami alapjaiban megváltoztathatatlan (Radnóti 2022: 57–58 – kiemelés az eredetiben).

A táj „puha” és „szubjektív” (Radnóti 2022: 58) fogalmának – mely épp e vonásai révén nem értékelődik le, s lesz maradandó – létrejöttében ugyan nagy jelentősége van a nagyobb középkori városok kialakulásának és a város/vidék ellentét megerősödésének (Radnóti 2022: 59–60), lényegét illetően nem a természeti és az épített környezet (a „kultúrtáj”) különbözősége a legfontosabb mozzanata, sokkal inkább az a beállítódás, látásmód és léptékváltás, amely a környezethez fűződő viszonyunkat „vágja ki és keretezi be” (Radnóti 2022: 59). A tájtapasztalat tehát „viszonyfogalom, amelyben mindig újra mérlegre kerül a természet és a kultúra, természet és társadalom, természet és történelem, természet és emberi lét, *phüszisz* és *antiphüszisz* megkülönböztetése” (Radnóti 2022: 59–60 – kiemelés az eredetiben).

Az ezt követő fejezetek a táj késő középkortól a modernitásig zajló keletkezéstörténetének különböző területeit/kontextusait járják körül: szó esik a *természeti fenséges* fogalmának előterbe kerüléséről (Radnóti 2022: 97–146), a kertművészetről (Radnóti 2022: 147–176), a természetet utánzó (képző)művészet kérdéséről a 18. századi német esztétikai gondolkodás (Goethe, Schiller, romantikusok) tükrében (Radnóti 2022: 177–232), John Ruskin vallásos tájtapasztalatáról (Radnóti 2022: 233–260), a giccs fogalmáról (Radnóti 2022: 281–302), valamint a hazai táj következőkben tárgyalandó kérdéseiről is (Radnóti 2022: 261–280). Műfaj történeti szempontból nehezebben rekonstruálható módon,⁴ és a képzőművészeti hierarchiában legitimálódott és a műfajként intézményesült tájfestmény zsáneréhez képest nem oly látványosan (vö.: Gombrich 1977, Alpers 2000, Somhegyi 2008), de a táj illetén kidolgozódása az irodalomban is lejátszódott. Nem

4 A tájköltészet műfaji kérdéseivel külön fejezetben foglalkozom disszertáciomban.

elhanyagolható (Radnóti könyvében egyébként kevésbé tárgyalt) előzményeket követően – fiziko-teológiai természetleírás, loco-deszkriptív vagy topografikus költészet (Vörös 1991: 54–77; Baker szerk. 2000; Nemes 2006: 44–48) – a 19. századi romantikus irodalomban váltak ugyanis különösen népszerűvé, s tettek szert önmagukon túlmutató identifikációs jelentésre a földrajzilag beazonosítható, konkrét helyeket megéneklő *tájversek*. Mivel a romantikus lírában a korábbi, felvilágosodás kori költészet idealisztikus tájképeikhez képest a leírás szerkezetét a bemutatott tér jellege és a „hely szelleme” (*genius loci*) határozza meg (vö.: Vörös 1991: 75–77), a táj ábrázolása gyakran összekapcsolódik a vidékhez fűződő személyes viszonyulás – a szülőföld szeretete, a patrióta érzület, illetve a földrajzi territóriumként felfogott államalakulathoz kapcsolódó hazaszeretet – színrevitelével (Horváth 1997: 94). Ezt a történeti fejleményt példázza – a hazai táj *történeti* dimenziójára fókuszálva – Radnóti Sándor könyvének Petőfi Sándor Alföld-verseit (*Az Alföld*, 1844; *A Tisza*, 1847) értelmező remek fejezete. Az érzékeny verselemzésekén túl a fejezet lényeges konklúziója, hogy bár az életmű nemzeti köztudattá válása, a Petőfi-kultusz és a Petőfi-epigonizmus révén e verseknek „*lett* történelmi dimenziójuk azáltal, hogy a befogadó utódok számára létrehozták a hazai táj identitását”, Petőfi tájversei nem tartoznak a költő ideologikus művei közé: „[...] nem utal tájverseiben arra, hogy szülőföldjét, szeretett táját a hazával, az országgal azonosítja. [...] sokkal inkább a régió, a születési hely tájainak felidézése a célja, a kedves táj, a »legalább neki szép« táj valóságos szépségéről való meggyőzés” (Radnóti 2022: 278 – kiemelés az eredetiben). A következőkben épp ezzel az összefüggéssel – szülőföld és ország, régió és nemzet – problematikáival foglalkozunk a földrajzi tér nemzetiesítésének kérdése kapcsán.

A nemzeti táj problémája

A nacionalizmussal foglalkozó kutatások – elméleti és ideológiai orientációtól függően – eltérő mértékben mutatnak érdeklődést a „nemzeti jelleget” hordozó, gyakran esszencialista jellegű reprezentációk mibenléte és működése iránt. A gyakran nemzeti „kelléktárként” megnevezett reprezentáció-halmaz elemeinek – népnév, „karakter”, nyelv, közös történelem, alapító elbeszélések, szimbolikus nemzeti tájak stb. – vizsgálata azonban, mint Albert Réka (2009) megjegyzi, azért nem kerülhető meg a nemzetépítés globális trendjeinek és helyi sajátosságainak értelmezésekor, mivel e képzetek „máig szerepet játszanak a nemzeti társadalmak mind politikai, mind pedig kulturális életében. Hiszen jellemzően továbbra is azokban a történelmi helyzetekben mobilizálódnak, amelyekben a nemzeti társadalmakban versengő, különböző identitások keresik a megnyilvánulás és a kifejezés lehetőségeit, vagy amikor a nemzetként fellépő közösségek próbálják érdekeiket érvényesíteni [...]” (Albert 2009: 27).

Jóllehet a nagy karriert befutott konstruktivista nacionalizmus-elméletek – többek között Ernest Gellner (2009 [1983]) és Benedict Anderson (2006 [1983]) úttörő munkái – leginkább csak az elitek által a közösség többi tagjára kényszerített ideológia elemeiként láttatták a nemzetről alkotott reprezentációkat-önleírásokat, már az 1980-as években érdeklődés mutatkozott a nemzetépítés során végbemenő „hagyományteremtés” kulturális háttérének, identitásformáló erejének elemzésére-értelmezésére (vö. Hobsbawm

és Rangers 1983; Hobsbawm 1987). A magyar néprajzi gondolkodásban, elsősorban Hofer Tamás munkálkodása révén, már az 1980-as és '90-es évek fordulóján láthatóvá váltak a nemzettudat szerkezetének, szimbólumrendszerének megértésére irányuló törekvések – fontos fordítások és hazai alap kutatások formájában egyaránt (vö.: Hofer és Niedermüller szerk. 1988, Hofer szerk. 1991, Hofer szerk. 1996) –, melyek sok-sok izgalmas esettanulmányt eredményeztek nem csupán az antropológia, hanem számos más társtudomány (így például az irodalomtörténet) területén is.⁵ S e jelentős hagyományra visszatekintő kutatási irányt az utóbbi évek nemzetközi trendjei – többek között a „mindennapi nacionalizmussal” (*banal nationalism*) kapcsolatos szakmunkák (Billing 1995, Feischmidt szerk. 2014, Skey és Antonisch szerk. 2017, Maxwell 2019) és az imagológia, azaz az összehasonlító önkép- és idegenségkép-kutatás⁶ eredményei (Beller és Leersen szerk. 2007; Tapodi szerk. 2016, Fülöpová 2021) – csak tovább élénkítették.

A következőkben – a tanulmány tárgyánál maradván – a nemzeti kelléktár (összefüggő, de különböző kontextusokban másképp aktiválódó) elemei⁷ közül csak egyet, a *nemzeti tájak* problémájával foglalkozunk.

Valamennyi térelmélet egyetért abban, hogy a tér jelentéseinek létrejötte nagyban függ az emberi tevékenységtől: társas térhasználatok, interpretációk, nyelvi cselekvések alakítják azokat a személyes, intim vagy nyilvános tereket, melyekben kulturális gyakorlataink zajlanak (vö.: Szijártó 2008). A nemzeti tájak létrejötte esetében a tájtudatot létrehozó értelmező tevékenységet – melynek jelölőrendszerét elsősorban elíttek hozzák létre, a turizmus és a népszerű kultúra révén a középosztály körében is elterjed, majd a kötelező oktatásba is bekerülve a tömegek számára is köztudalommmá válik (vö.: Hayrynen 2000: 9–15; Pusztai 2010: 10) – a „tér nemzetiesítése”-ként szokás leírni (Takáts 2003, Gyáni 2010).⁸ A nemzeties jellegű szimbolikus jelentéstartalmak tájba vetítése, a táj etnicizálása, szimbolikus birtokbavétele, vagy – ahogy Gyáni Gábor fogalmaz – „kisajátítása” azonban

5 A nemzetiesítés antropológiai megismerése iránti érdeklődésről tudománytörténeti vetületben lásd: Ilyés (2014).

6 Jól jellemzi az esszencialista nemzeti reprezentációkhoz fűződő attitűd („megértőbb” irányba történő) elmozdulását, hogy míg az egyik első hazai imagológiai szakmunka, Rákó Péter *Nemzeti jelleg – a miénk és a másoké* című könyve (2000) alcímében (*Öncsalások és előítéletek mint történelemformáló tényezők*) erőteljesen érezhető a vizsgált jelenségek *káros voltának* hangsúlyozása, az újabb e tárgyú kutatásokban nem tűnik fel ilyesajta (egyoldalú) morális beállítódás.

7 Marta Fülöpová (2021: 48) – kiegészítve Rákó Péter (2000: 23–43) felsorolását – a következő területeket tekint a „nemzeti jelleg” meghatározó elemeinek: *imago nominis* (a nemzet nevének képe); *imago attributorum* (az attribútumok képe); *imago loci* (a színtér képe); *imago historiae* (a nemzeti történelem képe) – ezen belül: *imago missionis* (nemzeti küldetés), *imago fati* (nemzeti sors), *imago avorum* (nemzeti elődök) –; *imago linguae* (nemzeti nyelv); *imago professionis* (nemzeti foglalkozások); *imago socialium thematum* (társadalmi témák); *imago religionis* (vallás); *imago symbolorum* (nemzeti szimbólumok).

8 Gyáni Gábor plasztikus megfogalmazásában: „[...] a nemzeti diskurzus (más szóval: a nacionalizmus) az, ami úgy állítja be a dolgot (az ókori poliszkok hagyományát mintegy felélesztve és kiterjesztve), hogy az egyén közösségi lényként csupán adott nemzetállami territórium tartozékaként létezik. Ilyen területi lokalizáltság (fixáltság) hiányában ugyanis az illető szükségképpen hazátlan, más szóval idegen, a közösségnélküliek közösségének a tagja. A nemzetállami határok kijelölésével és későbbi görcsös védelmével (szentté és megváltoztathatatlaná nyilvánításával) végleg eldőlt, hogy ki hová, melyik nemzethez tartozik állampolgári minőségében; ez azt jelenti, hogy kizárólag az adott politikai közösséghez tartozva tesz (tehet) szert több-kevesebb jogra, és a kötelességei is ebből a beágyazottságból adódnak. *A területi elv mint abszolút mérce és szigorú norma képezi tehát a nemzeti territorializáció lényegét*” (Gyáni 2010: 241 – kiemelés az eredetiben).

feltételezi az idő nemzetiesítését is: egy olyan idődimenziót, amely más, tradicionálisabb időképzetek (gazdasági idő, egyházi idő, ciklikus természeti idő stb.) ellenében a *nemzeti történelem* keretei között értelmezi az adott földrajzi teret (Takáts: 2003: 79). Nem véletlenül hangsúlyozza Radnóti Sándor is korábban idézett könyvében a táj idővonatkozásait, a „reális tájkép” 19. századi előtérbe kerülését, amely – szemben a 17–18. századi esztétikai-filozófiai diskurzus középpontjában álló „ideális tájképpel” – „topográfiailag felismerhető és meghatározható” természeti környezetet bemutató tájfestmények (úgyiszlván „természet után” festett képek) és irodalmi művek megjelenését eredményezte (Radnóti 2022: 265). Bár a korábbi évtizedek irodalmában is akad példa konkrét, beazonosítható földrajzi tereket felidéző alkotásokra,⁹ a romantikus ideológia mitikus múltba tekintése, historikus hajlama természetszerűleg hozta magával a konkrét történelmi/geográfiai vonatkozással bíró tájbrázolások látványos népszerűségét. (Melyhez a romantikus irodalom bevett szcénái – romváarak, vidéki kastélyok, temetők –, valamint a romantikus egyén érzelmeit jól tükröztető természeti jelenségek – hegyek, magaslatok, folyók, tengerek – szerepeltetése is jól illeszkedett.) Ezek a konkrétan beazonosítható terek – a 19. század eleji szűkösebb utazási lehetőségeknek megfelelően – többnyire (persze nem kivétel nélkül) a szerzők születési helyéhez, szűkebb páttriájához kapcsolódtak, a szülőföld szeretetének nosztalgikus érzését kiváltva a beszélőből, és az átelkesített ábrázolás révén a befogadóból is (Horváth 1997: 94–97). E patrióta szellemiségű szövegek később, a nemzeti hagyománytermelés előrehaladottabb szakaszaiban alapjául szolgálhattak a nemzeti identitás territoriális megjelenítéseinek: a nemzeti tájakól alkotott elképzelések kimunkálásának. Mint Gyáni Gábor fogalmaz:

A tudományos diskurzus mellett, azt többnyire meg is előzve a kreatív művészetek játszószák a fő szerepet a földrajzi táj nemzetiesítésének grandiózus szellemi vállalkozásában. A nemzeti ébredés korának művészei elsőként is felfedezik, majd hatásos képekben, beszédes metaforákban tudatosítják mindenkiben a domesztikált nemzeti táj fogalmát és érzéki képzetét. Eljárásuk során szüntelenül dicsőítik a nemzet lakóhelyének számukra vitathatatlan természeti szépségeit, unikalitását, amely – sugalmazásuk szerint – a nemzeti alkat elengedhetetlen tartozéka (Gyáni 2010: 247–248).

Miképp Svájcban az Alpok, a svédeknek a Dalarna, a norvégoknak a fjordok (Albert 1997: 25–38), a cseheknek a Říp hegy, Spanyolországban elsőként Andalúzia, majd Kasztília (Csejtej és Juhász 2012: 102, 113, Radnóti 2022: 263–264) vált nemzeti tájjá¹⁰ – úgy lett a magyar táj szimbóluma az alföldi puszta.

Mivel az Alföld nemzeti tájjá válását – nem csak Petőfi költészete vonatkozásában – többen is részletesen vizsgálták (lásd: Sárkány 1935: 79–82; 1942; Sinkó 1991; Vörös 1991: 73–77; Albert 1997: 38–57; 2004, 2009; Kerényi 2002: 260–270; Drexler 2010: 170–180; Radnóti 2022: 261–280; Szilágyi 2022: 13–25), a továbbiakban a nemzeti tájképzetek kialakulásának egy másik vonatkozására szeretnék utalni: a „nemzeti nagytáj” és a „kis-tájak” viszonyára, nemzet és régió összefüggésére. Gyáni Gábor – tanulmányának más

9 A szakirodalom gyakran hivatkozott példája a magyar irodalomban Bessenyei György *A Tiszának reggeli gyönyörűsége* című költeménye az 1770-es évekből (vö.: Vörös 1991: 70–71; Radnóti 2022: 266).

10 További példákat lásd: Schama (1995: 15).

fontos megállapításain túl¹¹ – hangsúlyozza ugyanis, hogy a nemzet territorális tereként elképzelt táj megalkotásának folyamatában „a táj (tájkép) mint régió megnevezésére szolgáló fogalom változása képezi [...] a kiindulópontot” (Gyáni 2010: 244). A régióként értett tájfogalom használatával, kartográfiai jellegű alkalmazásával pedig – a 19. századi utazási lehetőségek bővülése, elsősorban a vasút fejlődése révén, melynek következtében csökken az egymástól távolieső tájak közötti út relatív hossza – „lehetővé válik [...] a különféle tájak (régiók) egyetlen integrált nemzeti térbe szerveződése, amely a mindenoldalú homogenizáció folyamatát gazdagítja” (Gyáni 2010: 244). A társadalmi modernitás kísérőjelenségeként felfogott kulturális homogenizáció ugyanakkor szükségszerűen teremtett konfliktusos helyzetet a „nemzeti nagytáj” képzete és az egyes régiók önleírásai viszonylatában, illetve a különböző „nemzeti kistajak” között. „Magyarországon, ahol a kora újkori történelem a szétszakítottság, a területi feldaraboltság körülményei között folyt le, komoly hagyományai keletkeztek a regionális széttagoltságnak” – fogalmaz Gyáni (2010: 250), s gondolatmenetéhez hozzátehetjük, hogy mindez a kultúra (s azon belül az irodalom) területén is érezte hatását.

A magyar irodalomtörténet utóbbi két évtizedében elsősorban T. Szabó Levente kezdeményező erejű tanulmányai hangsúlyozták a nemzeti önkép és regionális elbeszélések konfliktuózus viszonyát, a lokális narratívák versengő jellegét (T. Szabó 2007: 13–31; 2008, 2008a). Ha a 19. századi irodalom regionális érdekeltségű (és poétikájú!) szövegtípusaira, műfajkonstrukcióira – tájköltészet, utazási irodalom, novellaciklus, *Dorfgeschichte* (falusi történet) stb. –, vagy a modernizációra adott válaszként értett „népiesség” újabb és újabb hullámaira gondolunk (vö.: Donovan 2010), könnyű belátni, hogy e versengő elbeszélések mögött a nemzetállam (jellemzően centrumokból vezérelt) „tudatos identitás-termelő aktivitása” és a periférikus „lokális-termelés” konfliktusa áll (Appadurai 2001: 9).¹² Persze a „nemzeti nagytáj” és az egyes régiók feszültsége nem redukálható pusztán centrum és periféria jól hangzó szembeállítására; mint T. Szabó Levente írja, az 1850-es évek magyar tájköltésze és az ezzel kapcsolatos kelmeiség-vita „láthatóvá tette a szimbolikus erőforrásokért való permanens versengést a lokális kultúraformák között: az arról való – másként inkább látens – diskurzust, hogy melyik lokális érték, régió legyen az, amely nagyobb reprezentativitással bír a nemzeti egészt illetően – melyik jeleníti meg inkább a »nemzeti« »jellemet«, tájat: a palóc vagy a székely-e ez, netán a Mátra vidéke, vagy épp a Dunántúl” (T. Szabó 2008: 18). Eltérő lokális elbeszélések, térképzetek, tájtudatok és mentalitásformák viszonylag folyamatos versengő természetéről van tehát szó, mely egyfelől megvilágítja a magyar nemzetépítés forrásainak heterogenitását, illetve arra is rálátást enged, hogy az irodalomban – és az irodalomtörténeti gondolkodásban – használatos tájfogalmak számos funkciót magukba sűrítettek.

Ha a 19. századi magyar irodalomra tekintünk, a nacionalizált földrajzi térként elgondolt tájak különböző – referenciális vagy metaforikus – használatait figyelhetjük meg. A legkézenfekvőbb az ábrázolás tárgyaként (ihletként, gyakran a nosztalgikusan bemutatott szülőföld képeként, vagy épp egy „megtalált otthon” szimbólumaként) értett vidéki

11 Itt leginkább a modern térképészet ahistorikusságával, illetve a szedentarizmus (letelepedett életmód) nemzetállami abszolutizálásával kapcsolatban tett megjegyzéseire utalnék (Gyáni 2010: 241–244).

12 Hasonlóképpen nemzeti/globális és regionális identitás ellentétéből indul ki Roberto Maria Dainotto regionális irodalomról szóló nagytanulmánya is (Dainotto 1996).

vagy városi táj: ide kapcsolható Petőfi Alföld-élménye is, a részben az ő hatására felfutott tájköltészeti bumm az 1850-es évek közepén (vö.: T. Szabó 2008, Szilágyi 2021: 121–136), később Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, Tömörkény István, Petelei István, Baksay Sándor és mások regionális történetei, Orbán Balázs grandiózusz Erdély-könyvei vagy épp Eötvös Károly balatoni utazása. Amint Hites Sándor utal rá, a táji meghatározottságok egyik legmarkánsabb területét képezik a literátus értelmiség nevelődésében jelentős szerepet játszó *oktatási intézmények* (Sárospatak, Nagykőrös, Pápa stb.) és a *nagyobb regionális centrumok* (Széphalom, Debrecen, Keszthely) kulturális sajátosságai (Hites 2015: 675–676), melyeknek olyan metaforikus kisugárzásai is létrejöhetnek, mint a Kazinczy Ferenc által megteremtett „debreczeniség” (Balogh 1969, Fazakas főszerk. 2020), a transzilvanizmus (T. Szabó 2008a), vagy a sokak (többek között Cholnoky Viktor, Babits Mihály, Szerb Antal, Várkonyi Nándor és Rónay László) által sokféleképp értelmezett – a Dunántúl római birodalmi hagyományaira visszatekintő – „pannonizmus” (Pomogáts szerk. 2007). Végül, a táji meghatározottságok funkcionálhatnak (irodalom)történeti és -elméleti fejtegetések értelmező metaforáiként,¹³ de akár irodalmi csoportosulásokat/irányzatokat jelölő *irodalomtörténeti kategóriaként* is előállhatnak.

A tanulmány utolsó egységében ez utóbbi jelenségről, az irodalomtörténeti narratívába illesztett tájsemléletről lesz szó, a dunai–tiszai irodalom (és kultúra) különbözőségével a fókuszban.

„Tiszaiság Dunaiság Provincialismus”: a táj mint irodalomtörténeti kategória

Hadas Miklós *A modern férfi születése* (2003) című könyvének báró Wesselényi Miklós és gróf Széchenyi István „férfiasságát” összevető – egyébként igen szórakoztató és tanulságos – fejezetében úgy fogalmaz, hogy a kettőjük „szembenállását kiélező modellben fölismerhető az úgynevezett dunai és tiszai magyar közötti dichotómia, mely Szekfű Gyulának köszönhetően nyer teret a magyar történeti irodalomban” (Hadas 2003: 78). Jóllehet Hadas rendkívül érzékenyen értelmezi a Norbert Elias-i civilizált udvari ember és a civilizálatlan vadember leegyszerűsítő dichotómiájára épülő dunaiság–tiszaiság-konfliktust,¹⁴ érdemes megemlíteni, hogy e különbségtétel nem Szekfű találmánya, „kései lát-lelete” a *Három nemzedék* (1920) lapjain, hanem mélyen gyökerezik a megelőző századok társadalmi gyakorlatában (és az erről szóló értelmiségi diskurzusban). Túl azon, hogy a 18. századi közköltészetben is van nyoma a „tisza magyarság” kérdése fölött vetélkedő dunai és tiszai magyar konfliktusának,¹⁵ érdemes kitérni rá, hogy a modern magyar irodalom

13 Erdélyi János világirodalom-felfogásának térképezeteiről lásd: Hites (2023).

14 Mint Hadas is utal rá, „a történelmi valóság mindig esetlegesebb és bonyolultabb, mint azt a modellalkotó szociológiai gondolkodás látni szeretné” (Hadas 2003: 81). Példaképp, ha a „dunai magyar” és „tiszai magyar” dichotómiát nem Széchenyire és Wesselényire vetítjük, hanem az 1810-es pesti utazása során némileg modortalannak mutatkozó niklai gazdálkodóra, Berzsenyi Dánielre és a szatmári születésű érzékeny lelkű költőre, Kölcsey Ferencre, a civilizált/civilizálatlan ellentétpár épp ellenkezőként fest. Berzsenyi emlékezetes pesti útjáról lásd: Vaderna (2004).

15 Lásd a *Tiszán túl való csikósnak a Dunán túl való magyarokkal vetélkedése Pesten* című verszetet (és változatait) a *Régi Magyar Költők Tára* XVIII. századi sorozatának IV. kötetében (RMKT 2000: 281–287, jegyzetek: 528–532).

genezisének első fázisát, „a nyelvújítás koraként” megnevezett korszakot is végigkísérte a sok fázisból álló, s épp ezért nehezen rekonstruálható dunaiság–tiszaiság-vita.¹⁶

Mint a korszakkal foglalkozó alapvető monográfiákból és tanulmányokból (Csetri Lajos [1986, 1990], Bíró Ferenc [2010], Onder Csaba [2018] munkáiból) tudható, a magyar nyelvújítás egyszerre értékelhető alapvető műveltségterjesztési, nyelvszemléleti, irodalmi-kritikai és esztétikai ideológiai viták sorozataként (vö.: Tóth szerk. 2021), mely korszak számos érzékeny konfliktusa között fontos helyet foglal el a zömmel katolikus-lutheránus dunántúli (vagy „túladunai”) és a zömmel református keleti (vagy „tiszai”) literátus értelmiség szembenállása. Az alapvető nyelv- és irodalomszemléleti különbségek mellett eltérő mentalitásformákat, szociokulturális meghatározottságokat tükröző szembenállás egyik első megnyilvánulásaként Berzsenyi Dániel és Kazinczy Ferenc 1811. február-márciusi levélváltását¹⁷ azonosította az irodalomtörténet-írás, melyben a modern magyar irodalmi nyelvet (német mintára) megteremteni kívánó széphalmi mester neológija és (ezzel némileg feszültségben álló) szilárd normateremtő igénye ütközött össze Berzsenyi szintén újító szellemiségű, de a magyar nyelv regionális megosztottságát értékes sokféleként megőrizni kívánó felfogásával.

Az 1830-as '40-es évek hazai kulturális mozgásai – folyóirat-alapítások, az új kulturális intézmények (akadémia, Nemzeti Múzeum, színház) Pestre gravitálódása – a magyar irodalom korábban jellemző többközpontúságát erőteljesen egypontúsággá formálták (vö.: Hites 2015: 675–676), ugyanakkor a táji széttagoltság (Gyáni Gábor által említett) „komoly hagyományai” nem tűntek el nyomtalanul: később is éreztették hatásukat az irodalomról való gondolkozásban. Mindezt egy rendkívül parciális példa, egy tudományos igényűnek nem is nevezhető, de a tájirodalommal kapcsolatos értekezésekben rendszorra felbukkanó (vö.: Tüskés 1977, Pomogáts 2007) 1844-es szöveg segítségével kívánom illusztrálni a következőkben.

Vahot Imrét (1820–1879) leginkább a *Pesti Divatlap* szerkesztőjeként (Petőfi munkaadójaként!), a 19. század közepének lankadatlan buzgalmú irodalmi vállalkozójaként tartja számon az irodalomtörténet (vö.: Szilágyi 2021: 159–194). Mint T. Szabó Levente újabb kutatásaiból tudható, a szerkesztőként, laptulajdonosként és színműíróként is tevékenykedő Vahotnak több ízben volt köze filantróp irodalmi kiadványokhoz – 1851–52-ben az ő szerkesztésében jelent meg a Losonc városának megsegítése céljából kiadott *Losonci Phönix* című háromkötetes emlékkönyv (T. Szabó 2022) –, ugyanakkor érdemes megemlíteni, hogy már az 1840-es években is publikált egy efféle kiadványban, az 1843. júliusi

16 Noha a nyelvújítási harc reprezentatív darabjaként – kissé megtévesztő módon – csak a *Mondolat* (1813), az arra válaszként írt Szemere Pál- és Kölcsey-féle „Antimondolat” (*Felelet a Mondolatra*, 1815) és Kazinczy Ferenc *Ortológus és Neológus nálunk és más nemzeteknél* (1819) című írása kanonizálódott az irodalomtörténet-írásban, a nyelvújítás fennmaradt dokumentumai között megtalálhatjuk a dunai és tiszai magyarság eltérő nyelvhasználatát tárgyazó írásokat is. Lásd: *Nyelvújítás (1810–1830)*.

17 Berzsenyi levelének sokat idézett részlete: „*Tiszaiság Dunaiság Provincialismus*. – Én úgy gondolnám hogy a' ki a' magyar nyelvet ismérni akarja, az egyik szemét a' Dunára, a' másikat pedig a' Tiszára függesse, és nem a' nagy Dunát, de még a' kis Gyöngyöst se rekessze ki, mindeniktől tanuljon és mindeniket úgy nézze mint az egésznek elszórtt tagjait, egyéb eránt igen egyyoldali léssen ismerete. A' ki pedig azt nem csak ismérni, hanem mívelni is akarja, az ezen elszórtt tagokat még inkább fel keresse, öszve szedje és elrendelje.” Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1811. február 15. (Berzsenyi 2023 – kiemelés az eredetiben). Kazinczy válaszárol és a vita értékeléséről lásd: Csetri (1986) és Vaderna (2018).

tűzvész által sújtott Miskolc megsegítésére összeállított (Emich Gusztávnál kiadott és Halászy József által szerkesztett) *Szivárvány* albumban. A két részből (I. Kötetlen beszédek; II. Költemények) álló gyűjtemény első egységében kapott helyet Vahot rövid értekezése *A tiszai és dunai költők hazánkban, s Kazinczy Ferenc műiskolája* címmel (Vachot 1844).

A rövid eszmefuttatás a nemzeti nyelv és irodalom fejlődésének, a „nemzeti ügy”-nek jelen állapotát a magyarok valláshoz való ambivalens viszonyával és a nyugati államokhoz képest tapasztalható kulturális lemaradásával magyarázza. A magyar nyelv művelését, áll a kifejtésben, a megkésett reformáció csak kevésé, a politika pedig még inkább nem segítette, így azok a honfiak, akik a nemzet ébresztői lettek, „[...] leginkább költők valának. Nyelvünket a koboz lány melodiája építé föl romjaiból, miként Thebe városát a mesés Amphion hárfája.” A nemzetet ébresztő „magyar lant” pedig három jól körülhatárolható tájon csendült meg, az új magyar irodalomnak három forrása volt: a Balaton vidéke; az Alföld; és hegyvidék – így „[...] támadt honunkban három költői osztály [...]” (Vachot 1844: 159). Vahot tehát a 18–19. század fordulójának irodalmi-kritikai tendenciáit nagyban meghatározó és a nyelvújítási vitákban is jelentékeny szerephez jutó „dunai” és „tiszai” magyarság dichotómiáját veszi alapul, amit retrospektív módon – Kazinczy Ferenc távlatosan is érzékelhető esztétikai programjára tekintettel – trichotómiává alakít át.

Vahot „költői osztály”-fogalma („tiszai vagy rónai”, „dunai vagy tavi” valamint „hegyi” költők) összetett konstrukció: egyaránt magába sűrít földrajzi szempontokat és hatástörténeti elemeket, illetve mindezeket összefüggésbe hozza az irodalmi szövegek műfaji-poétikai és stilisztikai sajátosságaival. Az egyes tájegységekhez meghatározó irodalomalapító vezérfigurákat is rendel – az Alföldhöz Csokonai Vitéz Mihályt, a Dunántúlhoz Kisfaludy Sándort, a hegyaljához pedig Kazinczy Ferencet –, s körülhatárolja az egyes régiókhoz tartozó irodalmi művek jellemzőit. Így lesz nála a rónán született művek általános attribútuma a „[...] derült népszerűség, inkább leleményesség mint fölötte dús phantázia, ragaszkodás a valódi élethez [...]”; a stilisztikai jegyeket illetően „nyelvtisztaság” és „valódi magyaros kifejezések”, s e „[...] költők legnagyobb többsége hajlamot mutat a drámai költészet iránt” (Vachot 1844: 162–163).¹⁸ A dunai (vagy tavi) költők sajátságai ezzel szemben:

[...] tárgyias előadás, mely náluk a természet hű festésében mutatkozik, mely a magyar hősi előkort mint a Balaton a napot körönkint visszatükrözi; dús költői képekkel zománczott keleties phantázia, görög érzékiség, magyar komolyság, kellemes pongyola styl, hathatós nyelv, mely nem igen türve a technikai nyugót, haboz és forr, miként a fölháborodott Balaton, mely tömörségénél fogva a Bakony tölgysürüjét tünteti föl. A tavi költők közt fejlett ki legtöbb életerő és nemzetiség [...], minthogy itt a többség az epicumban jeleskedik (ide értvén a regényt, beszélyt, balladát stb.) (Vachot 1844: 163–164).¹⁹

18 Csokonai mellett Fazekas Mihályt, Katona Józsefet, Gaal Józsefet, Jakab Istvánt, Szigligeti Edét és Kuthy Lajost sorolja a rónai (vagy tiszai) költők közé. A „drámai hajlamú” rónai költők osztályában – mivel alighanem a szöveg keletkezésekor még nem ismerték egymást – nem szerepel Petőfi Sándor. A kiadványról már a *Regélő Pesti Divatlap* 1844. január 21-i számában olvashatunk ismertetést (Beniczey 1844), Petőfi híressé vált Alföld-verse azonban csak 1844. október 5-én jelenik meg a *Honderüben*.

19 Kisfaludy Sándoron kívül itt említi Berzsenyi Dánielt, Horváth Endrét, Vörösmarty Mihályt, Czuczor Gergelyt, Garay Jánost, Kovács Pált, Vajda Pétert és – „műveinek belértékénél fogva” – a tordai születésű Jósika Miklóst is (Vachot 1844: 164).

Végül az eleinte vidéken élő, majd Pesten csoportosuló hegyi költőket, akikre kevésbé hatott a természeti környezet és az éghajlat, mint inkább Kazinczy esztétikai programja, a következőképp jellemzi: „Az ő műveik lényeges jelleme és túlnyomó sajátja: mély személység – subjectivitas – nyájas kedélyesség, gyakran fátyolozott idealismus, nem ritkán ömledező érzélgés, a külfömben tiszta nyelvszabotosság, finom technikai tökély, szóval: művészet. A hegyi dal föllengző, mint a kárpáti saskirály, szelid és szende, mint a mátrai völgyvirány, rendes külsejű mint egy tokaji szőlőkert.” S hogy a klasszicista múnemi rend teljes legyen, Kazinczy műiskolája természetesen a „[...] lyrai költésben jeleskedik” leginkább (Vachot 1844: 165).²⁰

Vahot érvélesének hátterét az a klímaelmélethez kötődő elgondolás képezi, hogy „[...] az éghajlat és a hely befolyása [...] egyaránt hat a test- és lélekre” – jóllehet nem tekinti mindezt univerzális szervezőelvnek.²¹ Gondolatmenetéből a 19. század azon nagy hagyományú esszencialista beszédmódja cseng vissza, melynek sugalmazása szerint a földrajzi helyhez (vagy ezzel analóg módon a nemzethez) tartozás inherens módon határozza meg az irodalmi szövegek megképződését. Ha a századközépi, fejlődésben lévő (centralizálódó) irodalomrendszer kontextusában vizsgáljuk Vahot szövegét, ugyancsak beszédes a regionalitás megítélése. Egyfelől az irodalom műfaji, stiláris sokszínűsége és témagazdagsága következik a földrajzi széttagoltságból – a szerző a három „költői osztályt” az ión, dór és korinthoszi görög oszloprend harmóniájához hasonlítja (Vachot 1844: 166) –, másrészt a három tájegység, tisztább magyarsága (író- és olvasóközönsége) okán, felülértékeltté válik a zömmel idegen ajkú lakossággal rendelkező Pesttel szemben.²² Mindazonáltal írásában felsejlik a modern, nemzeti identitást megalapozó egységes irodalom, (magyar nyelvű) olvasóközönség és egy nemzeti jellegű kulturális centrum elementáris igénye:

20 Kazinczy műiskolájához tartozik Vahot koncepciójában többek között Dayka Gábor, Kölcsey Ferenc, Szemere Pál, Fáy András, Szentmiklósy Alajos, Tót László, Vitkovics Mihály, Nagy Ignác, Csató Pál, Bajza József, Eötvös József, Tóth Lőrinc, Erdélyi János, Vachott Sándor és Tompa Mihály.

21 A szöveg e részletében osztályozása tudományos megbízhatóságát is menteteni igyekszik: „Ezen ártatlan osztályozást *nem kell úgy tekinteni, mint iskolai pedánt rendszerezést*, mely netalán választó falakat állítana föl azon jobb költői világban, hol a szellemi élet olly rokonilag egyesül. Az egészet csak figyelmeztető adatként hozom föl azon örökigazság igazolására, miszerint az éghajlat, a hely befolyása, a házi és nyilvános szokások első benyomásai, a nevelés és társalkodási közlekedés behatásai az emberi lényre, nem csak a magánélet szűk korlátai közt, de még a nyilvános pályán is, olly eltakarhatatlan kitünőségeket és ismertető jeleket hagynak magok után, melyek, megkülönböztető jellemeik és sajátjaiknál fogva, a társasági körben külön osztályokat alakítanak. Mindezen kölcsönös hatású és viszonyrendszerű physicalai és erkölcsi befolyásokat szemmel tartsa olvasóm, ha az illetett költői osztályozást elfogulatlanul akarja megítélni; jól megjegyezvén azt, hogy minden egyes osztályban leginkább csak a többség s a művekre nézve a túlnyomóság határoz” (Vachot 1844: 161–162 – kiemelés tőlem – R. D. Sz.).

22 „E háromszeg [a Dunántúl, az Alföld és a hegyvidék – R. D. Sz.] csúcsait tartom én szakadott magyarságunk s részint nemzetiségünk gyűlpontjának, mely a többi leginkább idegen nyelvű magyarföld ködhomályából vezércsillagként tűnik föl. [...] Egy pár év óta ugyan a tudományos társaság és az aránylag szép számú journalok és folyóiratok alapításának következtében, Budapest kezd lenni irodalmunk központja is. Ez fölötté üdvös a közegyesületi elv kivételére. De azért távol van attól a mi még mostoha Pestünk, hogy magyar anyafővárosnak nevezethessék. Igaz, költők kobza itt hangzik most legerősebben, de Pestnek nincs népe, mely ezt a lelkesedés örömríadásával üdvözléné, viszhangzaná, s élénkebb zengésre buzdítaná. Budapesti születésű költők talán egy sincs. Ők az említett háromszeg vidékeiről költöztek az ország közepére, s épen azért műveikből szülőföldük virányai és kedves sajátjai mintegy folytonos honvágyként mosolyognak felénk” (Vachot 1844: 160–161).

Sajátságos alaku és nagyszerű nemzeti élet csak ott állhat elő, hol ezen physicali és erkölcsi befolyások következményei, egy nagy öszhangzatu egészszé alakulván, az osztályok veszélyes különféleségét egy főszín alá vonják, hol azok a nemzeti közirány föntartására összpontosítvák. Az illy befolyások következményeinek nyomai majd minden egyes magyar megyében, mindenütt más más alakban föltalálhatók. De mi a magyarországi megye? Egyegy megtört sugár nélkül, minden megyénk egy különvált érdekü elgyöngült testecske forrón verő egyetemes szív s biztos vérkeringés hijával. Pestünk van, s magyar fővárosunk nincs, melly a megoszlott erő töredékeit mágnesként magához szítaná, s e zavarok tömkelegében egységet teremtené (Vachot 1844: 160).²³

Újra érdemes hangsúlyozni: Vahot rövid értekezése még a kor elvárásai mentén sem tartható tudományos igényűnek – mindezt a *Szivárvány* albumot szemlélő recenzió is érzékelte.²⁴ Épp ezért elnagyolt és empirikusan igazolhatatlan állításainak kritikájától ezúttal eltekintek. A szöveg részletesebb bemutatását leginkább két tényező indokolta. Egyrészt, hogy láthatóvá váljon, mennyire meghatározó volt a táji széttagoltságok számbavétele még a század közepének irodalmi gondolkodásában is (különösképp egy fokozatosan kulturális centrummá váló városban kiadott sajtótermék lapjain megfogalmazva); illetve az is figyelmet érdemel, hogy a táji alapú kategorizálás mennyiféle szempontot mozgósítani tud egy irodalomtörténeti narratívába illesztve: a szerzők földrajzi szituáltságát, tárgyválasztásukat, a szövegek műnemi/műfaji és poétikai jellemzőit, illetve ezek összefüggéseit. Tanulmányom zárlatában ez utóbbi szempont – az eredendően a *tájból* kiinduló irodalomtörténeti érdeklődés – érvényességével kapcsolatban teszek megjegyzéseket.

Kitekintés

A tájszemlélet érvényesítésének gondolata – ha nem is széles körben hódító trendként, de – valamelyest tovább élt a magyar irodalomtörténeti gondolkodásban a 20. század során is. A század '20-as, '30-as éveinek kultúr-morfológiai divatja okán számos szerző értekezett táj és kultúra viszonyáról (Ferdinandy Mihálytól kezdve Sárkány Oszkaron át Szerb Antalig), mások tudományos karrierjük jelentős részét szentelték ennek az érdeklődésnek: a Josef Nadler és August Sauer nevével fémjelzett német tájirodalmi elméletből (*Landschaftstheorie*) inspirálódó Farkas Gyula több korszakmonográfiájában kívánta érvényesíteni a táj- és nemzedékszemlélet magyar irodalomra alkalmazott változatát az 1930–40-es évek folyamán;²⁵ Gergely Gergely – a hatvanas években készült akadémiai

23 Persze nem tekinthetünk el Vahot szövegének politikai vonatkozásaitól, mivel a magyar irodalom táji tagolódásáról és az egységes nemzeti irodalomról mint célképzetről szóló fejtegetés bizonyos értelemben az 1843–44. évi országgyűlés megerendszert érintő közigazgatási kérdéseihöz is hozzászól. Az 1843–44. évi magyar országgyűlésről lásd: Pajkossy (2003: 223–224).

24 „Írva jól van, kivált a' bevezetés, egyébiránt így fiókozni a' költőket, márcsak azért is bajos, mert lehetetlen, különös pedig az, hogy Jósika, a' tavi költőkhöz van számítva, Csató, Nagy Ign. a' hegyiekhez, tehát egy helyütt születés, másutt égalj, harmadikszor a' költői nem, néhol pedig öntetszés vétetik fel osztályzási alapul. / Az illy eszmék lehetnek jók és multságosak, csak kivételök ne essék szépirodalmunk' történetének rovására, melyet e' czikkely sokban meghazudtolni látszik, ha nem igyekszik is” (Beniczey 1844: 77).

25 Elképzelésének tömör összefoglalását lásd: Farkas (1931).

szintézis („Spenót”) későbbi munkatársa – pedig a szegedi tájirodalomról írta egyetemi doktori értekezését 1943-ban (Gergely 1943). A század második felében a trianoni békediktátum értelmében szomszédos államalakulatok részévé vált magyarlakta területek (Erdély, Felvidék, Vajdaság) és a földrajzilag kevésbé lokalizálható emigráció irodalomtörténetei is megíródtak a kisebbségi identitás fenntartása jegyében; az utóbbi évtizedekben pedig a posztkoloniális diskurzus és az interkulturalitás iránti felfokozott érdeklődés keretezte újra az irodalmilag megalkotott lokális/regionális identitások kutatását (vö.: Balogh 2019). Mégis, az irodalomtörténet-írás alapvetően nemzeti tudomány (Dávidházi 2004), melynek fókuszában a nemzeti közösség – lokális szituáltságtól eloldott – legmagasabb szintű kanonikus szerzői életművei és alkotásai állanak, nem pedig a széttagoltságukban külön fejlődő régiók saját (vagy részben centrumokból vizionált) irodalomtörténetei. Mindazonáltal, ha nem is az irodalomtörténet tradicionálisan országos/nemzeti perspektíváját „leváltva” vagy helytelenítve, sokkal inkább a nemzeti nézőpontból nem látható lokális elbeszélések jobb megismerésének igényével módszertani újdonságot jelenthetnek olyan regionális irodalomtörténetek, amelyek az egyes tájakhoz kötődő – kultúrhistóriai, intézményes, életrajzi, poétikai, tematikus stb. – irodalmi vonatkozások összegyűjtését tűzik ki célul. (Még hozzá elszakadva a 19. századi tájértelmezések determinisztikus és esszencialista jellegétől, a feladatot nem csupán hely- és tárgy történeti igényvel, hanem irodalomtudományos apparátussal megvalósítva.) Egy ilyen perspektíva – mely a tágabb értelemben vett „irodalmi műveltség” lokális/regionális megvalósulásait követi nyomon – több szempontból is gazdagíthatja az egy nemzetközösség irodalmáról való tudást. Hiszen, mint Nagy Imre írja *Öttorony* című nagyszerű monográfiájában, egy város vagy egy tájegység (esetében Pécs) irodalmi műveltsége több intézmény (egyház, könyvtár, egyetem, színház, sajtó) „alakulása mentén jön létre, ami a kronológiai szemponton túl, ennek az irodalomnak a belső tagolódását, differenciálódását és szellemiségének meghatározását is megkönnyíti. És lehetővé teszi az irodalmi alapviszony, a szerző–mű–közönség kapcsolatának, e kapcsolat változásának árnyaltabb megfigyelését” (Nagy 2013: 8). Egy ilyen szemléletű regionális irodalomtörténet-írás üdítő példáit találhatjuk meg T. Szabó Levente erdélyiséggel kapcsolatos idézett tanulmányaiban (T. Szabó 2008, 2008a), illetve az utóbbi évek „debreczeniséggel” kapcsolatos nagyszabású kutatási eredményeiben is (Fazakas főszerk. 2020, Fazakas szerk. 2021).

Hivatkozott irodalom

Források

- Beniczey Gusztáv (1844): Könyvismertetés: Szivárvány. A miskolczi tűzvész' emlékéül. Halászy József (szerk.). Pest: Emich Gusztáv. *Regélő Pesti Divatlap* 3(5): 77–78.
- Berzsenyi Dániel (2023): *Levelezése*. Debreczeni Attila (szerk.) Debrecen: MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport–Debreceni Egyetemi Kiadó. Interneten: https://deba.unideb.hu/deba/berzsenyi/text.php?id=kazinczy_lev_1937_k (letöltve: 2023. aug. 14.).
- Nyelvújítás (1810–1830): *A magyar nyelvújítás dokumentumai 1810–1830*. Debreczeni Attila (szerk.). Debrecen: MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport. Interneten: <https://deba.unideb.hu/deba/nyelvujitas/index.php> (letöltve: 2023. aug. 14.).

- RMKT (2000) = *Közköltészet 1. Mulattatók*. Küllös Imola (szerk.), Csörsz Rumen István (munkatárs). Budapest: Balassi.
- Vachot Imre (1844): A tiszai és dunai költők hazánkban, s Kazinczy Ferenc műiskolája. In *Szivárvány. Album a miskolczi tűzvész emlékei*. Halász József (szerk.). Pest: Emich Gusztáv, 157–167.

Szakirodalom

- Albert Réka (1997): *Tájak és nemzetek. Kísérlet a „nemzeti táj” fogalmának antropológiai megközelítésére*. Budapest: MTA Politikatudományok Intézete.
- Albert Réka (2004): „Te a magyarnak képe vagy, nagy rónaságunk!”, avagy a nemzeti tér táji reprezentációja. In *Fehéren, feketén Varsánytól Rititigiig*, 1. köt. Borsos Balázs, Szarvas Zsuzsa és Vargyas Gábor (szerk.). Budapest: L'Harmattan, 81–95.
- Albert Réka (2009): Kísérlet egy esszencialista nemzeti képzet antropológiai megközelítésére. *Korall* 37: 26–40.
- Alpers, Svetlana (2000): *Hú képet alkotni. Holland művészet a XVII. században*. Budapest: Corvina.
- Anderson, Benedict (2006 [1983]): *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest: L'Harmattan.
- Appadurai, Arjun (2001): A lokalitás teremtése. *Regio* 12(3): 3–31.
- Baker, Kenneth (szerk.) (2000): *The Faber Book of Landscape Poetry*. New York: Faber and Faber.
- Balajthy Ágnes (2019): *„Egy eredendő Máshol”. Az utazás művészete a közelmúlt magyar irodalmában*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Balogh István (1969): Debreceniség (Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere). *Studia Litteraria*, Tomus VII: 11–54.
- Balogh Magdolna (2019): Mire jó a regionalizmus? *Helikon* 65(3): 343–356.
- Beller, Manfred és Joep Leersen (szerk.) (2007): *Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters. A Critical Survey*. Amsterdam–New York: Rodopi.
- Billing, Michael (1995): *Banal Nationalism*. London–Thousand Oaks–New Delhi: SAGE Publications.
- Bíró Ferenc (2010): *A legnagyobb pennaháború. Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*. Budapest: Argumentum.
- Cosgrove, Denis és Stephen Daniels (szerk.). *The Iconography of Landscape*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Csejtei Dezső és Juhász Anikó (2012): *Filozófiai elmélkedések a tájról*. Máriabesnyő: Attraktor.
- Csetri Lajos (1986): Berzsenyi és a nyelvújítás. Dunaiság–Tiszaiság. In *uó Nem sokaság hanem lélek. Berzsenyi-tanulmányok*. Budapest: Szépirodalmi, 314–331.
- Csetri Lajos (1990): *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*. Budapest: Akadémiai.
- Dainotto, Roberto Maria (1996): „All the Regions Smilingly Revolt”: The Literature of Place and Region. *Critical Inquiry* 22: 486–505.
- Dávidházi Péter (2004): *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Budapest: Akadémiai–Universitas.
- Donovan, Josephine (2010): *European Local-color Literature. National Tales, Dorfgeschichten, Romans Champêtres*. New York: Continuum.
- Drexler Dóra (2010): *Táj és értelmezés. A táj jelentésváltozásának összehasonlító kultúrtörténeti vizsgálata Anglia, Franciaország, Németország és Magyarország példáján*. Budapest: Akadémiai.
- Farkas Gyula (1931): *Táj- és nemzedékszemlélet a magyar irodalomban*. Budapest: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda.
- Fazakas Gergely Tamás (főszerk.) (2020): *A debreceniség mintázatai. Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Fazakas Gergely Tamás (szerk.) (2021): *Studia Litteraria LX(1–2): Városi emlékezet és identitás. Debreceni, regionális és vallási aspektusok*. Debrecen: DE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Intézet.
- Feischmidt Margit (szerk.) (2014): *Nemzet a mindennapokban: Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest: L'Harmattan–MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Fülöpová, Marta (2021): *Feleselő képek. Magyarok és szlovákok egymásról alkotott képe a 19. századi szlovák és magyar prózában*. Pozsony: Kalligram.
- Gellner, Ernest (2009 [1983]): *A nemzetek és a nacionalizmus*. Budapest: Napvilág.
- Gergely Gergely (1943): *Táj és irodalom. A tájirodalom kérdései. A szegedi tájirodalom*. Szeged: Szegedi Új Nemzedék Lapvállalat.
- Gombrich, Ernst (1977): The Renaissance Theory of Art and the Rise of Landscape. In *uó Norm and Form. Studies in the Art of the Renaissance*. London–New York: Phaidon, 107–121.

- Gyáni Gábor (2010): A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás. *Helikon* 56(1–2): 239–257.
- Hadas Miklós (2003): *A modern férfi születése*. Budapest: Helikon.
- Hayrynen, Maunu (2000): The Kaleidoscopic View. The Finnish National Landscape Imagery. *National Identities* 2(1): 5–19. DOI: <https://doi.org/10.1080/146089400113418>
- Hirsch, Eric (1995): Introduction: Landscape: Between Place and Space. In *The Anthropology of Landscape: Perspectives on Place and Space*. Eric Hirsch és Michael O’Hanlon (szerk.). Oxford: Clarendon Press, 1–30.
- Hites Sándor (2015): Magyar irodalom a 19. században. Az új magyar irodalomtörténeti kézikönyv 19. századi köteteinek szinopszisa. *ItK* 119(5): 651–692.
- Hites Sándor (2023): A világirodalom földrajza és a kapitalizmus terei. *Replika* 128: 61–74. DOI: <https://doi.org/10.32564/128.4>
- Hobsbawm, Eric és Terence Ranger (szerk.) (1983): *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobsbawm, Eric (1987): Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914. In *Hagyomány és hagyományalkotás*. Hofer Tamás és Niedermüller Péter (szerk.). Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoportja, 127–197.
- Hofer Tamás (szerk.) (1991): *Népi kultúra és nemzettudat*. Budapest: Magyarországi Kutató Intézet.
- Hofer Tamás (szerk.) (1996): *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei*. Budapest: Néprajzi Múzeum–Balassi.
- Hofer Tamás és Niedermüller Péter (szerk.) (1988): *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben*. Budapest: Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoportja.
- Horváth Károly (1997): A romantika természetszemlélete. In *uő A romantika értékrendszere*. Budapest: Balassi, 75–115.
- Ilyés Zoltán (2014): A nemzetiesítés néprajza/antropológiája. Kutatótörténeti vázlat. *Regio* 22(2): 66–113.
- Kerényi Ferenc (2002): *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*. Budapest: Pest Megye Monográfia Közalapítvány.
- Maxwell, Alexander (2019): *Everyday Nationalism in Hungary 1789–1867*. Oldenburg: De Gruyter.
- Mészáros Csaba (2023): Mások tája és a mi tájunk. A környezetérzékelés antropológiai látásmódjai. *Replika* 128: 13–34. DOI: <https://doi.org/10.32564/128.2>
- Nagy Imre (2013): *Ötörony. A pécsi irodalmi műveltség a kezdetektől a huszadik századig*. Pécs: Kronosz.
- Nemes Péter (2006): A táj esztétikája. A picturesque mint esztétikai elmélet és gyakorlat. In *A kultúra átváltozásai. Kép, zene, szöveg*. Jeney Éva és Szegedy-Maszák Mihály (szerk.). Budapest: Balassi, 32–51.
- Nora, Pierre (1999): Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas* 14(3): 142–158. Interneten: <https://epa.oszk.hu/00800/00861/00012/99-3-10.html> (letöltve: 2023. aug. 4.).
- Onder Csaba (2018): Sárkány a sziklaüregben. Berzsenyi Dániel és a magyar nyelvújítás. In *Az ismeretlen klasszikus. Berzsenyi-tanulmányok*. Fórizs Gergely és Vaderna Gábor (szerk.). Budapest: Reciti, 57–96.
- Pajkossy Gábor (2003): A reformkor (1830–1848). In *Magyarország története a 19. században*. Gergely András (szerk.). Budapest: Osiris, 191–235.
- Pomogáts Béla (2007): Bevezetés. In *Magyar Dunántúl. Művelődéstörténeti olvasókönyv*. Pomogáts Béla (szerk.). Pécs: Pro Pannonia, 5–15.
- Pomogáts Béla (szerk.) (2007): *Magyar Dunántúl. Művelődéstörténeti olvasókönyv*. Pécs: Pro Pannonia.
- Pusztai Bertalan (2010): A nemzeti és a turisztikai táj kapcsolata. Turizmus-szemiotikai megfontolások a látványosság és a táj jelentésének konstrukciójáról. *Tabula* 13(1): 3–18.
- Radnóti Sándor (2022): *A táj keletkezéstörténetei. „Ők, akik nézték Hannibál hadát”*. Budapest: Atlantisz.
- Rákos Péter (2000): *A nemzeti jelleg – a miénk és a másoké. Öncsalások és előítéletek mint történelemformáló tényezők*. Pozsony: Kalligram.
- Ritter, Joachim (2007): A táj. Az esztétikum funkciója a modern társadalomban. In *uő Szubjektivitás. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantisz, 113–144.
- Ritter, Joachim (2007a): Két exkurzus A táj című tanulmányhoz. In *uő Szubjektivitás. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantisz, 145–156.
- S. Varga Pál, Száraz Orsolya és Takács Miklós (szerk.) (2014): *A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Sárkány Oszkár (1935): *A tájésmény változásai a magyar költészetben Petőfigig*. Budapest: Kertész József Könyvnyomdája Karcagon.
- Sárkány Oszkár (1942): Magyar tájszemlélet. *Magyarságtudomány* 1(2): 248–269.
- Schama, Simon (1995): *Landscape and Memory*. London: Fontana Press.
- Simmel, Georg (1990 [1913]): A táj filozófiája. In *uő Velence, Firenze, Róma. Művészetelméleti írások*. Budapest: Atlantisz–Medvetánc, 99–110.
- Sinkó Katalin (1989): Az Alföld és az alföldi pásztorok felfedezése a külföldi és a hazai képzőművészetben. *Ethnographia* 100(1–4): 121–154.

- Skey, Michael és Marco Antonisch (szerk.) (2017): *Everyday Nationhood: Theorising Culture, Identity and Belonging after Banal Nationalism*. London: Palgrave Macmillan.
- Somhegyi Zoltán (2008): *A tájkép útjai. Vándorlások egy műfaj körül*. Budapest: Vince.
- Szijártó Zsolt (2008): Szimbólumtermelés – élményfogyasztás: a tér szerepe a turizmusban. In uő *A hely szelleme. Lokális szcénák – globális folyamatok*. Budapest: Gondolat, 195–218.
- Szilágyi Márton (2021): *Az íróvá válás mikrotörténete a 19. század első felében. Lisznyai Kálmán és az „irodalmi gépezet”*. Budapest: Reciti.
- Szilágyi Zsolt (2022): *Ismeretlen Alföld. A táj területi egyenlőtlenségei a 20. század elején*. Budapest: ELKH BTK Történettudományi Intézet.
- T. Szabó Levente (2007): *Mikszáth, a kételkedő modern. Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában*. Budapest: L'Harmattan.
- T. Szabó Levente (2008): Erdélyiség-képzetek (és más regionális történetek) a 19. század közepén. In uő *A tér képei. Tér, irodalom, társadalom*. Kolozsvár: Korunk–Komp–Press, 13–99.
- T. Szabó Levente (2008a): „Erdély népei.” A tér ideológiai és Erdély képei az intézményesülő erdélyi turisztikai mozgalomban. In uő *A tér képei. Tér, irodalom, társadalom*. Kolozsvár: Korunk–Komp–Press, 100–196.
- T. Szabó Levente (2022): A magyar irodalmi-színházi filantropkapitalizmus kezdetei a 19. század közepén. In *Adomány, díj, jutalom, segély. A mecénatúra színváltozásai az irodalomtörténetben*. Kollár Zsuzsanna és Hites Sándor (szerk.). Budapest: Reciti, 109–136.
- Takáts József (2003): A tér és az idő nemzetiesítése és az irodalmi kultuszok. *Regio* 15(3): 71–81.
- Tapodi Zsuzsa (szerk.) (2016): *Imagológiai olvasókönyv*. Kolozsvár: Scientia.
- Tóth Orsolya (szerk.) (2021): *A nyelvújítás kora*. Pécs: Kronosz.
- Tüskés Tibor (1977): Táj és költészet. Előszó egy antológiához. In uő *Pannóniai változatok*. Budapest: Szépirodalmi, 233–245.
- Vaderna Gábor (2004): Egy csók és más semmi (Berzsenyi Dániel 1810-es pesti kirándulása). *Holmi* 16(10): 1217–1234.
- Vaderna Gábor (2018): Nyugat és kelet, Tisza és Duna 1750–1820. *Litera*. Interneten: <https://litera.hu/irodalom/publicisztika/vaderna-gabor-nyugat-es-kelet-tisza-es-duna-1750-1820.html> (letöltve: 2023. aug. 14.).
- Vörös Imre (1991): *Természetszemlélet a felvilágosodás korának magyar irodalmában*. Budapest: Akadémiai.

Radnai Dániel Szabolcs

irodalomtörténész, kritikus, doktorjelölt, PTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola (Pécs), fiatal kutató, BTK Irodalomtudományi Intézet, XIX. Századi Osztály (Budapest)

